

**Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ
ΠΗΓΩΝ***

Θεόδωρος Μαρκόπουλος

University of Uppsala

thodorismark@yahoo.gr

Abstract

This paper discusses methodological issues related to the linguistic investigation of Late Medieval Greek (LMG) (11th-17th c.) and, in particular, the best possible approach to the widely differentiated material dating from that period. It focuses on the non-literary texts, and it illustrates the fact that a) any analysis of these texts should take into consideration the wide register variation they exhibit, and their sociolinguistic properties in general, and b) contrary to what has been claimed, they do not necessarily constitute a source for LMG more trustworthy than their contemporary literary texts in the vernacular, but their trustworthiness depends on the type of change under investigation: changes or fluctuations in frequency of use of certain linguistic elements are arguably best captured through the study of literary texts, which can be more representative of the sociolinguistic variation of their time of production, while a real differentiation is probably illustrated more accurately in the non-literary texts, whose place of origin and time of production is usually known.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ένα έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον για την Μεσαιωνική Ελληνική (ΜΕ), δηλαδή για την περίοδο μεταξύ 11^{ου} και 17^{ου} αιώνα ή, με άλλα λόγια, για το διάστημα από την πιθανολογούμενη εμφάνιση των πρώτων κειμένων της ΜΕ σε δημώδη μορφή μέχρι και την οριστική κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους. Το γλωσσολογικό αυτό ενδιαφέρον έχει εκδηλωθεί με μια σειρά από δημοσιεύσεις (βλ. λ.χ. Pappas, 2004, Markopoulos, 2007), καθώς και με το ερευνητικό πρόγραμμα για την εκπόνηση γραμματικής της ΜΕ (βλ. Holton, 2005).

Το γεγονός ότι η συστηματική γλωσσολογική ενασχόληση με τη ΜΕ είναι τόσο όψιμη οφείλεται, εν μέρει, και στο ακανθώδες ζήτημα των διαθέσιμων πηγών της ΜΕ. Όπως είναι εύλογο, η σωστή αξιοποίηση των πηγών της ΜΕ αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω το ακροατήριο του συνεδρίου, για τα πολλά και χρήσιμα σχόλιά του. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τις Ε. Καραντζόλα και Ι. Μανωλέσσου, για τις συζητήσεις μας σχετικά με την Μεσαιωνική Ελληνική. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω και στον Βαγγέλη Τόλη, για τα σχόλιά του σε μία προγενέστερη μορφή αυτής της μελέτης.

εγκυρότητα των όποιων συμπερασμάτων της γλωσσολογικής έρευνας. Ωστόσο, όπως έχει αποδειχτεί, αυτό είναι εξαιρετικά περίπλοκο στην περίπτωση της ΜΕ, εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει το διαθέσιμο υλικό, το οποίο αποτελείται, πέρα από τα ευρύτερα γνωστά λογοτεχνικά κείμενα (π.χ. *Διγενής Ακρίτης*, *Χρονικόν του Μορέως*), και από μη λογοτεχνικά κείμενα, στην πλειοψηφία τους νοταριακά βιβλία από τις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου (λ.χ. Κρήτη και Ιόνια νησιά). Όπως έχει ήδη επισημανθεί (βλ. λ.χ. Μανωλέσσου, 2003), τα μη λογοτεχνικά κείμενα έχουν ορισμένα πολύ βασικά πλεονεκτήματα σε σύγκριση με τα γνωστότερα λογοτεχνικά:

- α) Είναι γνωστά σχεδόν πάντοτε τα βασικά τους εξωγλωσσικά χαρακτηριστικά, δηλαδή ο συγγραφέας και ο τόπος και χρόνος παραγωγής τους,
- β) Είναι συνήθως αυτόγραφα, και έτσι δεν δημιουργούν προβλήματα χειρόγραφης παράδοσης, σε αντίθεση με τα λογοτεχνικά κείμενα και την συχνότατα προβληματική τους χειρόγραφη παράδοση, και
- γ) Ο μη λογοτεχνικός τους χαρακτήρας μας εξασφαλίζει ένα ογκωδέστατο σώμα δεδομένων, πεζού λόγου, που είναι ως επί το πλείστον απαλλαγμένο από λογοτεχνικές επιρροές (π.χ. δεν υπάρχει ο παράγοντας 'μέτρο').

Κατά συνέπεια, παρά τα επίσης γνωστά –και σημαντικά- προβλήματα που παρουσιάζουν ως δεδομένα για γλωσσολογική έρευνα (με κυριότερα τον φορμουλαϊκό και νομικό τους χαρακτήρα, καθώς και τον ισχνό τους αριθμό πριν από τον 15^ο αιώνα, με εξαίρεση τα έγγραφα από τα μοναστήρια του Άθω, γραμμένα όμως σε λογιότερο ύφος), τα έγγραφα αυτά δείχνουν πιο αξιόπιστα ως πηγές της ΜΕ από τα σύγχρονά τους λογοτεχνικά, αρκεί φυσικά να ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητές τους.

Σκοπός αυτής της μελέτης είναι να διερευνήσει περαιτέρω τα δύο αυτά είδη κειμένων ως πηγές για την γλωσσολογική μελέτη της ΜΕ. Θα υποστηριχτεί ότι:

- α) Το σύνολο των μη λογοτεχνικών κειμένων δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ενιαίο σώμα δεδομένων, διότι υπάρχει μεγάλη ποικιλία, ειδικά στα νοταριακά κείμενα, ως προς το επίπεδο χρήσης (register) και, κυρίως, ότι
- β) Και τα δύο είδη κειμένων μπορεί να αποδειχτούν καταλληλότερα για την έρευνα συγκεκριμένων γλωσσικών φαινομένων, *ανάλογα με το είδος του φαινομένου που διερευνάται*. Με άλλα λόγια, δεν υπερτερεί αξιολογικά ένα από τα δύο είδη κειμένων συνολικά ως πηγή της ΜΕ, αλλά η καταλληλότητα και η αξιοπιστία εξαρτάται από το είδος του γλωσσικού φαινομένου υπό εξέταση.

2. Νοταριακά κείμενα και επίπεδο χρήσης (register)

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι μη λογοτεχνικές πηγές της ΜΕ αποτελούνται, κατά μεγάλη πλειοψηφία, από τα νοταριακά κείμενα, δηλαδή τις πράξεις των διαφόρων νοταρίων (που εκτελούσαν χρέη ανάλογα με των σημερινών συμβολαιογράφων) από τις φραγκοκρατούμενες

(κυρίως βενετοκρατούμενες) ελληνόφωνες περιοχές. Τα περισσότερα νοταριακά κείμενα σώζονται από την Κρήτη και τα Ιόνια νησιά, όμως υπάρχουν κείμενα και από άλλα νησιά του Αιγαίου (π.χ. την Νάξο), την Κύπρο και άλλες περιοχές. Είναι μάλλον εύλογο ότι ο παράγοντας «γεωγραφική ποικιλία» αποτελεί σίγουρα μία διαφοροποιητική παράμετρο για αυτά τα κείμενα. Από την άλλη, η ελλιπής μας γνώση για τις διαλέκτους της περιόδου αυτής (με πιθανή εξαίρεση την Κρητική του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα) καθιστά τον εντοπισμό γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων ιδιαίτερα επισφαλή.¹

Αυτό που είναι ενδεχομένως πιο ενδιαφέρον, και δεν έχει ακόμα επισημανθεί στον βαθμό που θα έπρεπε από την γλωσσολογική έρευνα, είναι η εκτεταμένη ποικιλία των νοταριακών κειμένων ως προς το επίπεδο χρήσης (register) στο οποίο φαίνεται να είναι γραμμένα. Το επίπεδο χρήσης (register) εδώ νοείται τόσο ως προσδιορισμός των γλωσσικών χαρακτηριστικών του κειμένου, όσο και ως επίπεδο «εγγραμματοσύνης» του ίδιου του συγγραφέα του κειμένου, καθώς έχει αποδειχτεί ότι αυτές οι δύο παράμετροι συμπλέουν σε μεγάλο ποσοστό (βλ. Finegan & Biber, 1994). Έτσι, «χαμηλό επίπεδο χρήσης» (low register of use) μπορεί να σημαίνει ότι το κείμενο είναι γραμμένο σε μία μορφή αρκετά δημώδη (όσο δύσκολο και αν είναι αυτό να καθοριστεί), ή ότι ο συγγραφέας πρέπει να είχε χαμηλό επίπεδο εγγραμματοσύνης, κάτι που μπορεί να φανεί όχι μόνο από χαρακτηριστικά της γλώσσας που χρησιμοποιεί, αλλά και από εξωγλωσσικά στοιχεία (τρόπος γραφής κλπ.).

Με άλλες αφορμές από διαφορετικά κοινωνιογλωσσικά περιβάλλοντα έχει επισημανθεί το λεγόμενο «παράδοξο του ερευνητή» για την ιστορική κοινωνιογλωσσολογία (Montgomery 1999:26): γραπτά κείμενα από άτομα χαμηλότερης κοινωνικής στάθμης, που πιθανότατα θα χρησιμοποιούσαν περισσότερες προφορικές εκφράσεις στον λόγο τους, δεν σώζονται, καθώς τα άτομα αυτά συνήθως δεν ήξεραν να γράφουν, με αποτέλεσμα κάποιος άλλος (π.χ. ο νοτάριος) να γράφει γι' αυτούς. Κατά συνέπεια, ένα νοταριακό κείμενο ουσιαστικά μπορεί να διασώσει στοιχεία από την ιδιόλεκτο δύο ή και περισσότερων ατόμων, του ίδιου του νοτάριου και του ενδιαφερόμενου που κατέφευγε σε αυτόν για κάποια νομική του υπόθεση. Επομένως, η γλωσσολογική έρευνα θα πρέπει να μπορεί να διαχωρίσει ποια γλωσσικά χαρακτηριστικά ανήκουν στον συντάκτη του κειμένου (δηλαδή τον νοτάριο) και ποια όχι. Κάτι τέτοιο, φυσικά, είναι εξαιρετικά δύσκολο, λόγω της πολύ μικρής γνώσης που διαθέτουμε για τον προφορικό λόγο της ΜΕ. Γι' αυτό, είναι εμφανές πόση σημασία έχει να γνωρίζουμε αυτός που καταγράφει σε ποιο επίπεδο (κοινωνικό και μορφωτικό) ανήκει, ώστε να μπορέσουμε να κατατάξουμε ανάλογα και τα γλωσσικά στοιχεία που χρησιμοποιεί. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που καταδεικνύει την κρισιμότητα του προσδιορισμού των κοινωνιογλωσσικών

¹ Μια και οι κοινωνιογλωσσικές συνθήκες της εποχής δεν είναι απόλυτα κατανοητές, και ο ίδιος όρος «διάλεκτος» μπορεί να θεωρηθεί αναχρονισμός, καθώς είναι αμφίβολο αν υπήρχε μία μορφή ελληνικής, σε σχέση με την οποία η Κρητική θα μπορούσε να θεωρηθεί διάλεκτος. Στην παρούσα μελέτη, ο όρος «διάλεκτος» χρησιμοποιείται χωρίς να υποδηλώνει μία πλήρως τυποποιημένη γλωσσική μορφή, αλλά μία γλωσσική ποικιλία με γεωγραφικό προσδιορισμό.

παραμέτρων για την αξιοποίηση των μη λογοτεχνικών πηγών της ΜΕ είναι και το ακόλουθο από την Κρήτη.

Από τον νοτάριο Γρηγορόπουλο, για τον οποίο γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι διέθετε ευρεία μόρφωση (βλ. Κακλαμάνης & Λαμπάκης, 2003), μας έχουν σωθεί ορισμένες διαθήκες (μεταξύ 1506-1532). Η σύγκριση του συγκεκριμένου αποσπάσματος από τον Γρηγορόπουλο (1) με ένα αντίστοιχο από τον Ολόκαλο (2), έναν νοτάριο σύγχρονο του Γρηγορόπουλου, είναι ενδεικτική:

(1) «...Και πρώτον απάντων θέλω ίνα έσται επιμελητής και κουμεσάρειός μου ο μαΐστρο-Νικολός Τζηρίγος, σομαράς, και ούτως θέλω ίνα θαπτώ εις την εκκλησίαν του Μεγάλου Ιωάννου του Προδρόμου του Ιέρακος, εν ω εστίν ο τάφος ημών...Ετι θέλω ίνα έχειν ο ρηθείς μου κουμεσάριος αδείαν παντοίαν κυβεύσειν το σώμα μου και μνημονεύσειν και δώσειν υπέρ μου γενέσθαι λειτουργίας κατά την τάξιν της ανατολικής Εκκλησίας από τα προικία μου.»

(Γρηγορόπουλος 110 / 1526)

(2) «...Επιτα αφίνω τον λεγόμενον άνδρα ημών νηκοκίρην και κουμεσάριον ης το εμόν προυκίων, υπέρπυρα σ', σολδία στ', και κάμνω αυτόν νηκοκίρην, ήτης σε στάμπελε οσαν και σε μόμπελε, και εχω αυτω νηκοκίρην απομέσα έος όξο, ης το πουλήν, χαρήζην, δίδην αυτά και διά ψυχηκήν σωτηρίαν. Και αφήνω αυτά για την ψυχήν ημων και εάν έλθω ησε θάνατο να πιήσι να με θάψουν και να με μνημονεύσι κατα την τάξην των χριστιανών.»

(Ολόκαλος 102 / 1530)

Πρόκειται για δύο αποσπάσματα, με παρόμοιο περιεχόμενο, ώστε να μειωθεί η σημασία του παράγοντα «γλωσσολογικό περιεχόμενο» στην αποτίμηση των χαρακτηριστικών τους. Επιπλέον, τα αποσπάσματα προέρχονται από το κυρίως κείμενο των διαθηκών, για να ελαχιστοποιηθεί ο φορμουλαϊκός τους χαρακτήρας, ο οποίος είναι ιδιαίτερα φανερός στην αρχή και στο τέλος των διαθηκών (και γενικότερα όλων των νοταριακών κειμένων). Αξίζει να σημειωθεί ότι, αν υποθέσουμε ότι όλα τα νοταριακά κείμενα ανήκουν στο χαμηλότερο επίπεδο χρήσης σε σύγκριση με τα υπόλοιπα μη λογοτεχνικά κείμενα της ΜΕ (επιστολές κλπ.), όπως φαίνεται να προτείνει η Μανωλέσσου (2003), τότε δεν θα έπρεπε να βρούμε αξιόλογες διαφορές μεταξύ τους ως προς τη κοινωνιογλωσσική διάσταση της γλωσσικής τους μορφής, δηλαδή ως προς τη χρήση δημωδών ή λόγιων τύπων και δομών. Παρ' όλα αυτά, η διαφορά μεταξύ των δύο κειμένων είναι εμφανής, σε όλα σχεδόν τα γλωσσικά επίπεδα. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής:

α) Λεξιλογικό / Σημασιολογικό επίπεδο: ο Γρηγορόπουλος χρησιμοποιεί σαφώς πιο λόγιες λέξεις και εκφράσεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η λέξη «επιμελητής», αντί για «νηκοκίρης» που προτιμά ο Ολόκαλος, καθώς και η αρχαϊστική φράση «εν ω εστίν». Αντίθετα, ο Ολόκαλος χρησιμοποιεί πιο δημώδη λεξιλογικά στοιχεία, όπως η έκφραση «απομέσα έος όξο», η οποία απέχει πολύ σε επίπεδο χρήσης από το αρχαϊστικό «εν ω εστίν». Επιπλέον, είναι ενδιαφέρον ότι στο κείμενο του Γρηγορόπουλου αναφέρεται ότι η ταφή πρέπει να γίνει «κατά την τάξιν της ανατολικής Εκκλησίας» ενώ σε αυτό του Ολόκαλου ο συντάκτης αρκείται στην «τάξιν των χριστιανών». Ο πρώτος, πολύ πιο συγκεκριμένος προσδιορισμός, ενδεχομένως να μπορεί να αξιοποιηθεί κοινωνιολογικά (βλ. παρακάτω).

β) Συντακτικό επίπεδο: Είναι αξιοσημείωτη η επιμονή του Γρηγορόπουλου στο αρχαϊστικό «ίνα» σε αντίθεση με το καθιερωμένο «να», το οποίο χρησιμοποιεί ο Ολόκαλος.

Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι τα δύο αυτά κείμενα δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο χρήσης, μολοντί και ο Ολόκαλος, τουλάχιστον στον βαθμό που μπορούμε να γνωρίζουμε, διέθετε κάποια μόρφωση (βλ. Μαυρομάτης, 1994). Επομένως, ακόμα και σύγχρονα νοταριακά κείμενα, από την ίδια ευρύτερη περιοχή (Κρήτη) δεν μπορούν να συμπεριλαμβάνονται σε ένα ενιαίο σώμα δεδομένων, παρά μόνο αφού διερευνηθεί το επίπεδο χρήσης τους. Χρειάζεται ποιοτική διερεύνηση του κάθε νοτάριου και των κοινωνιολογικών του χαρακτηριστικών. Για να επιστρέψουμε στο συγκεκριμένο παράδειγμα, το γεγονός ότι και οι δύο νοτάριοι έζησαν στην Κρήτη δεν αρκεί για να τους εντάξουμε στην ίδια κατηγορία πηγών, καθώς ο Γρηγορόπουλος έδρασε στο Κάστρο (Ηράκλειο), ενώ ο Ολόκαλος στην περιοχή της Ιεράπετρας, σίγουρα πιο απομακρυσμένος από το μορφωτικό και κοινωνικό κέντρο του νησιού, ένα στοιχείο στο οποίο μπορεί ως ένα βαθμό να αποδοθεί η συνολική διαφορά των δύο κειμένων. Επιπλέον, η διαφορά στην αναφορά του τρόπου ταφής (βλ. παραπάνω) ανάμεσα στα δύο κείμενα μπορεί να φανερώνει ότι ο Γρηγορόπουλος είχε επαφές και με καθολικούς Κρητικούς, επομένως έπρεπε να γίνει απαραίτητα αυτή η διευκρίνιση στη διαθήκη, σε αντίθεση με τον Ολόκαλο, που μάλλον θα συναναστρεφόταν σχεδόν αποκλειστικά ορθόδοξους. Τέτοια στοιχεία μπορεί να αποδειχτούν κρίσιμα λ.χ. για την διερεύνηση της γλωσσικής επαφής στο Κάστρο ανάμεσα σε ιταλικής και ελληνικής καταγωγής Κρητικούς. Γενικότερα, το αστικό ή μη περιβάλλον των χρηστών είναι γνωστό ότι αποτελεί έναν σημαντικό κοινωνιολογικό παράγοντα, ο οποίος μπορεί να εξηγήει την κατανομή και την εξάπλωση συγκεκριμένων φαινομένων (βλ. λ.χ. Taldeman, 2005, μεταξύ άλλων). Έχει αλλού υποστηριχτεί (βλ. Markopoulos, 2008) ότι η πολύ συχνή εμφάνιση της μελλοντικής / τροπικής δομής 'θέ νά' στον Μαρά, έναν νοτάριο από το Κάστρο των μέσω του 16^{ου} αιώνα, οφείλεται εν μέρει και στο γεγονός ότι εργαζόταν στην πρωτεύουσα της Κρήτης, όπου καινούριες γλωσσολογικές δομές θα ήταν πιο εύκολο να διαδοθούν. Κατά συνέπεια, ο γλωσσογεωγραφικός παράγοντας δεν αφορά μόνο τον καθορισμό της καταγωγής ενός κειμένου (λ.χ. αν προέρχεται από την Κρήτη ή από άλλο νησί), αλλά και τον επιμέρους

καθορισμό του ακριβούς κοινωνικού περιβάλλοντος παραγωγής του κειμένου, που μπορεί να φωτίσει τα γλωσσικά του χαρακτηριστικά. Μολονότι αυτός ο παράγοντας δεν έχει ιδιαίτερα επισημανθεί από τους γλωσσολόγους, ωστόσο είναι σίγουρα πολύ κρίσιμος για την αξιοποίηση των πηγών της ΜΕ.

Προφανώς, η προσπάθεια καθορισμού του επιπέδου χρήσης των νοταριακών κειμένων δεν μπορεί να γίνει χωρίς την ύπαρξη συγκεκριμένων κριτηρίων επιπέδου χρήσης για τα κείμενα της ΜΕ. Αυτό αποτελεί ένα σημείο όπου η γλωσσολογική έρευνα πρέπει να δώσει έμφαση, καθώς τα συγκεκριμένα κριτήρια που πολλές φορές βασίζονται και σε προσωπικές εντυπώσεις δεν μπορούν παρά να δώσουν και συγκεκριμένα αποτελέσματα. Ένα παράδειγμα ενός σχετικά ασφαλούς κριτηρίου θα μπορούσε να αποτελεί η συχνή χρήση συντακτικών δομών, λ.χ. η συστηματική και συχνή χρήση του «μέλλω» στην μελλοντική αναφορά έχει θεωρηθεί δείκτης σχετικής «λογιοσύνης» για την ΜΕ (βλ. Markopoulos, 2008). Ανάλογα κριτήρια μπορούν να βρεθούν για τα περισσότερα γλωσσικά επίπεδα.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το παράδειγμα που αναπτύχθηκε παραπάνω είναι πολύ χαρακτηριστικό, ωστόσο δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι διαφορές στο επίπεδο χρήσης ανάμεσα στους νοτάριους μπορεί να είναι πολύ πιο δυσδιάκριτες, και να αφορούν επιμέρους γλωσσικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα την χρήση λέξεων ιταλικής καταγωγής. Για αυτές τις διαφορές χρειάζεται προφανώς πολύ ενδελεχέστερη μελέτη της γλώσσας και του κοινωνικού περιβάλλοντος κάθε νοταρίου, για να αποτιμηθεί με ακρίβεια η σημασία των γλωσσικών του επιλογών.

3. Νοταριακά κείμενα και γλωσσική αλλαγή

Το δεύτερο ζήτημα της παρούσας μελέτης είναι η αξιοπιστία των μη λογοτεχνικών κειμένων ως πηγών για τη ΜΕ, ιδιαίτερα σε σχέση με τα λογοτεχνικά κείμενα. Έχει αποδειχτεί ότι τα νοταριακά κείμενα μπορούν να διαλευκάνουν διάφορα ζητήματα της ΜΕ (βλ. Markopoulos, 2008, Μανωλέσσου, 2003 και Λεντάρη & Μανωλέσσου, 2003). Ωστόσο, η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να επισημάνει ότι η αξιοπιστία τους δεν είναι απόλυτη, αλλά σχετική με το είδος της γλωσσικής αλλαγής που ερευνάται. Αυτό θα φανεί μέσα από συγκεκριμένο παράδειγμα σύγκρισης των πορισμάτων από τα δύο είδη κειμένων για δύο διαφορετικά γλωσσικά φαινόμενα: Το πρώτο αφορά την εκφορά του εμμέσου αντικειμένου (Λεντάρη & Μανωλέσσου, 2003), ενώ το δεύτερο την έκφραση της μελλοντικής αναφοράς (Markopoulos, 2008 και Μαρκόπουλος, 2007).

Οι Λεντάρη & Μανωλέσσου (2003) διερευνούν την εκφορά του εμμέσου αντικειμένου στα κείμενα της ΜΕ, τόσο στα λογοτεχνικά όσο και στα μη λογοτεχνικά. Τα βασικότερα συμπεράσματά τους είναι τα ακόλουθα:

α) Τα νοταριακά κείμενα δίνουν σχετικά σαφή και ασφαλή εικόνα της πρωτικής ποικιλίας στην εκφορά του εμμέσου αντικειμένου (γενική ή αιτιατική). Σε πολύ μεγάλο ποσοστό, δεν

παρουσιάζουν ενδοκειμενική ποικιλία, και η επιλογή της πτώσης είναι συμβατή με την ευρύτερη εξέλιξη της εκφοράς σε διαλεκτικό επίπεδο: στα έγγραφα από τις βόρειες ελληνόφωνες περιοχές κυριαρχεί η Αιτιατική, ενώ στα υπόλοιπα η Γενική.

β) Αντίθετα, τα λογοτεχνικά κείμενα δίνουν μία πολύ πιο ασαφή εικόνα, με εκτεταμένη ενδοκειμενική ποικιλία που μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες, με κύριο ανάμεσά τους την ποικίλη γεωγραφική προέλευση των χειρογράφων ενός και μόνο κειμένου, που έχει ως αποτέλεσμα η κριτική έκδοση του έργου να αναμειγνύει γραφές από διαφορετικές περιοχές, δίνοντας την αίσθηση της μη συστηματικής ενδοκειμενικής ποικιλίας. Βέβαια, η ποικιλία μπορεί να μην είναι μόνο αποτέλεσμα της προβληματικής χειρόγραφης παράδοσης, αλλά να οφείλεται και σε άλλους παράγοντες, όπως την λογοτεχνικότητα των κειμένων, το μέτρο κ.ά.

Επομένως, τα μη λογοτεχνικά κείμενα δείχνουν πιο αξιόπιστα ως μαρτυρία για την εξέλιξη του συγκεκριμένου φαινομένου στη ΜΕ και ύστερα στη Νέα Ελληνική: Αποτυπώνουν την ποικιλία στις «σωστές» γεωγραφικές της διαστάσεις, όπως τις ξέρουμε από την μετέπειτα εξέλιξη στις Νεοελληνικές διαλέκτους, και δείχνουν μία πολύ πιο συστηματική εικόνα του φαινομένου.

Ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει και στην δεύτερη περίπτωση υπό εξέταση. Σε πρόσφατη ανάλυση της μελλοντικής αναφοράς στην ΜΕ (βλ. Markopoulos, 2008, και Μαρκόπουλος, 2007), διερευνήθηκε, μεταξύ άλλων, η εξέλιξη της μελλοντικής ‘περίφρασης’² ‘θέλω + Απαρέμφοτο’ σε όλες τις σχετικές μορφές της (‘θέλω + Απαρέμφοτο’, ‘θέλω νά + Υποτακτική’, ‘θέλω + Υποτ.’, ‘θέ νά + Υποτ.’ και ‘θα + Υποτ.’). Τα δύο είδη κειμένων δεν παρέχουν παρεμφερή εικόνα σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά και οι διαφορές μεταξύ τους είναι δυσερμήνευτες, σε αντίθεση με όσα ειπώθηκαν σχετικά με την εκφορά του εμμέσου αντικειμένου. Δύο είναι οι κυριότερες δομές με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον: ‘θέλω + Απαρέμφοτο’ και ‘θέ νά + Υποτ.’.

Όσον αφορά τη δομή ‘θέλω + Απαρέμφοτο’, τα δύο είδη κειμένων συμφωνούν ότι πρόκειται για την συχνότερη δομή μελλοντικής αναφοράς από τον 14^ο ως και τον 17^ο αιώνα. Ανεξάρτητα από είδος (λογοτεχνικό ή μη), γεωγραφική καταγωγή, κοινωνιολογικό περιεχόμενο, η δομή αυτή έχει πολύ μεγάλη συχνότητα εμφάνισης, τόσο απόλυτα όσο και σε σχέση με τις υπόλοιπες δομές μελλοντικής αναφοράς. Άρα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα δύο είδη κειμένων παρέχουν τη δυνατότητα για ασφαλή συμπεράσματα, καθώς δεν διαφοροποιούνται ως προς καμία παράμετρο (είτε σημασιολογική είτε κοινωνιολογική).

² Ο όρος «περίφραση» πιθανότατα δεν είναι ο πιο κατάλληλος για την περιγραφή και την ανάλυση τέτοιων δομών. Χρησιμοποιείται εδώ περιγραφικά, καθώς δεν εμπίπτει στους σκοπούς της μελέτης η θεωρητική συζήτηση περί του καταλληλότερου όρου για παρόμοιες δομές (για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Markopoulos, forth.).

Αντίθετα, όσον αφορά τη δομή ‘θέ νά + Υποτ.’, τα λογοτεχνικά κείμενα μέχρι τον 15^ο αι. αφήνουν να εννοηθεί ότι μέχρι τότε δεν ήταν συχνό στον «καθημερινό» λόγο (βλ. Markopoulos, 2008), ενώ τα κείμενα της «Κρητικής Αναγέννησης» του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα φανερώνουν μια πολύ συχνότερη χρήση (βλ. Μαρκόπουλος, 2007). Από την άλλη, τα νοταριακά κείμενα μέχρι και το τέλος του 16^{ου} αι., στο σύνολό τους, περιέχουν μόλις 29 εμφανίσεις του ‘θέ νά’ (26 στον ίδιο νοτάριο, τον Μαρά από την Κρήτη), την στιγμή που ο *Ερωτόκριτος* και μόνο περιέχει 150 εμφανίσεις του!³ Κατά συνέπεια, παρατηρείται αναντιστοιχία στην συχνότητα χρήσης του ‘θέ νά’ ανάμεσα στα δεδομένα των λογοτεχνικών και των μη λογοτεχνικών πηγών. Αν δώσουμε βάρος στα νοταριακά κείμενα, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι η συγκεκριμένη δομή ήταν ακόμα σπάνια στα τέλη του 16^{ου} αι., ενώ τα λογοτεχνικά κείμενα δίνουν πολύ διαφορετική εικόνα, όπως φαίνεται και μόνο από τον *Ερωτόκριτο* που χρονολογείται από εκείνη την περίοδο.

Η ποσοτική αυτή διαφορά δεν μπορεί να οφείλεται σε διαφορετική ποσότητα δεδομένων από τα δύο είδη κειμένων, καθώς και μόνο τα εκδεδομένα νοταριακά έγγραφα του 16^{ου} αι. εκτείνονται σε χιλιάδες σελίδες, πολύ περισσότερες από τις αντίστοιχες των λογοτεχνικών κειμένων. Επομένως, πρόκειται για «αυθεντική» διαφορά στην αντιπροσώπευση ενός φαινομένου, το οποίο όμως είναι κοινωνιογλωσσικό στη βάση του και όχι συντακτικό, όπως ήταν η εκφορά του εμμέσου αντικειμένου. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση του ‘θέ νά’, αυτό που ερευνάται είναι η συχνότητα χρήσης μίας δομής, ενώ στην περίπτωση του εμμέσου αντικειμένου ερευνάται ο συντακτικός τρόπος εκφοράς μίας σημασιολογικής σχέσης.

Κατά συνέπεια, υποστηρίζεται ότι η διαφορετική εικόνα που παρέχουν τα νοταριακά κείμενα σε σχέση με τα δύο φαινόμενα οφείλεται στην ίδια την φύση των φαινομένων, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου κειμενικού είδους. Αναλυτικά:

Όπως είδαμε, στα περισσότερα νοταριακά κείμενα, η εκφορά του εμμέσου αντικειμένου παρουσιάζει μόνο γεωγραφική / διαλεκτική ποικιλία, σε αντίθεση με τον Μέλλοντα, όπου υπάρχει εκτεταμένη ποικιλία στην μορφολογική του εκφορά. Όπως είναι αναμενόμενο, η ποικιλία αυτή, όπως και κάθε άλλη περίπτωση μορφολογικής ποικιλίας, καθορίζεται –ως έναν βαθμό– κοινωνικά ή τουλάχιστον συσχετίζεται με κοινωνιογλωσσικές παραμέτρους. Λόγω όμως του χαρακτήρα τους ως κείμενα νομικής χρήσης, τα νοταριακά κείμενα δεν αποτυπώνουν όλα τα επίπεδα χρήσης, ιδιαίτερα στο μορφολογικό επίπεδο (τουλάχιστον στο ρηματικό σύστημα), όπου ο βαθμός συνειδητοποίησης της νόρμας είναι σχετικά μεγάλος. Έτσι, είναι επόμενο ότι μορφολογικές δομές που σχετίζονται με τα χαμηλότερα επίπεδα

³ Οι αριθμοί αναφέρονται στην εμφάνιση της δομής ‘θέ νά + Υποτ.’ ανεξάρτητα από την σημασία που είχε σε κάθε περίπτωση, μια και η συγκεκριμένη δομή μπορούσε να εκφράζει μελλοντική αναφορά, βούληση, δεοντική τροπικότητα αλλά και να δηλώνει απλά τη σχέση υπόταξης (βλ. Markopoulos, forth., 2007). Ακόμα και αν περιοριζόμασταν στις εμφανίσεις της δομής αυτής με μελλοντική αναφορά, δεν θα υπήρχε καμία ουσιαστική διαφοροποίηση ως προς την συνολική εικόνα συχνότητας της δομής στα είδη των κειμένων.

χρήσης δεν αναμένεται να έχουν μεγάλη συχνότητα χρήσης στα κείμενα αυτού του είδους. Χαρακτηριστικό, όσο και εξαιρετικά σπάνιο, είναι το ακόλουθο παράδειγμα:

(3) A: ηδεμή και εθέλασιν αποθάνουν και τα δύο

B: ηδέ και ηθέλασιν αποθάνει και τα δύο

(Γιαλέας 6 / 1529)

Στο (3), έχουμε ένα παράδειγμα διόρθωσης από τον ίδιο τον νοτάριο, τον Γιαλέα από την Κρήτη, της πρώτης γραφής μίας διαθήκης (A). Η δομή μελλοντικής υπόθεσης ‘εθέλασιν αποθάνουν’, μολονότι σε χρήση εκείνη την εποχή (βλ. Markopoulos, 2008 γενικότερα για τη δομή Ρήμα + Ρήμα διαχρονικά στην Ελληνική), θεωρήθηκε από τον Γιαλέα μη αποδεκτή, γι’ αυτό και διορθώθηκε στη τελική γραφή (B) στο πιο «σωστό» ‘ηθέλασιν αποθάνει’, μια και η δομή ‘ήθελα + Απαρέμφατο’ αποτελούσε την πιο συχνή δομή έκφρασης της μελλοντικής πιθανότητας σε υποθέσεις μελλοντικής αναφοράς. Το παράδειγμα αυτό φανερώνει τη «νόρμα» της εποχής σχετικά με την έκφραση της μελλοντικής πιθανότητας αλλά, το κυριότερο, αποδεικνύει ότι ο Γιαλέας και, κατ’ επέκταση, οι σύγχρονοί του νοτάριοι είχαν σαφή επίγνωση της γλωσσικής νόρμας της εποχής τους και προέβαιναν σε ρυθμιστικού τύπου διορθώσεις. Η απουσία τυποποιημένης γλώσσας όπως την εννοούμε σήμερα μέσω μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας δεν σημαίνει, ασφαλώς, και την απουσία αισθήματος νόρμας, ιδιαίτερα για συγκεκριμένα κειμενικά είδη, όπως είναι οι νοταριακές πράξεις, όπου η συχνότατη επανάληψη των συμφραζομένων, ο φορμουλαϊκός τους χαρακτήρας, ευνοούν σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη νόρμας μέση από την συνήθεια στην ίδια την χρήση. Στα συγκεκριμένα πλαίσια, η δομή ‘θέ νά’, η οποία πιθανότατα συσχετιζόταν από τους ομιλητές με τις αντίστοιχες δομές με το ρήμα ‘θέλω’ χωρίς την φωνολογική μείωση, μπορούσε εύκολα να αντικαταθεί από τους νοτάριους από μία δομή με τους πληρέστερους τύπους του ρήματος.

Επιπλέον, η δομή ‘θέ νά’, η οποία πιθανότατα προήλθε από αποκοπή τελικού φωνήεντος του ‘θέλει’, συσχετίζεται άμεσα με τον προφορικό λόγο (όπως άλλωστε και το ‘θά’, που προήλθε από το ‘θέ νά’). Τέτοιου είδους φαινόμενα με καθαρές αναφορές στην προφορικότητα δεν μπορούν να βρουν εύκολα θέση σε νομικά κείμενα όπως τα νοταριακά (ειδικά αν υπάρχουν εναλλακτικοί, πιο ‘αποδεκτοί’ τύποι, όπως αναφέραμε παραπάνω). Αντίθετα, στα λογοτεχνικά κείμενα, τα οποία εμπεριέχουν και διαλόγους, ‘προφορικοί’ τύποι είναι αρκετά πιθανό να εμφανίζονται.

Συνεπώς, δύο είναι οι κύριοι λόγοι για τους οποίους η δομή ‘θέ νά’ εμφανίζεται στα νοταριακά κείμενα με μικρότερη συχνότητα από αυτή που πρέπει στην πραγματικότητα να διέθετε, όπως μαρτυρεί η ευρύτερη εξέλιξή του και η αντίστοιχη εικόνα που παρέχουν τα λογοτεχνικά κείμενα: ο συσχετισμός της με χαμηλά επίπεδα χρήσης (σε συνδυασμό με την

κοινωνιογλωσσική ποικιλία που χαρακτήριζε την εκφορά της μελλοντικής αναφοράς) καθώς και ο προφορικός της χαρακτήρας.

Με άλλα λόγια, τα νοταριακά κείμενα υστερούν σε αξιοπιστία σε σχέση με τα λογοτεχνικά στην απεικόνιση της συχνότητας χρήσης μορφοσυντακτικών δομών (ειδικά στο ρηματικό σύστημα, πιθανώς και αλλού, απομένει να αποδειχτεί) που εμφανίζουν κοινωνικά καθορισμένη πολυτυπία, καθώς και στην περίπτωση γλωσσικών φαινομένων που απαντούν κατεξοχήν στον προφορικό λόγο. Μπορεί, δηλαδή, να προταθεί ο ακόλουθος συσχετισμός για την καταλληλότητα των πηγών της ΜΕ αναφορικά με την γλωσσική ποικιλία που διασώζουν:

(4) Γεωγραφική ποικιλία → μη λογοτεχνικές πηγές

Κοινωνιογλωσσική ποικιλία → λογοτεχνικές πηγές

Φυσικά, αυτός ο συσχετισμός μπορεί να γίνει νοητός μόνο σε αδρές γραμμές, μια και η ευρύτατη ποικιλία όλων των κειμένων της ΜΕ ως προς τα εξωγλωσσικά τους χαρακτηριστικά δεν αποκλείει μεμονωμένες εξαιρέσεις. Εφόσον η διάδοση μίας γλωσσικής αλλαγής είναι συνάρτηση της συχνότητας χρήσης και της αποδοχής της, τόσο σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, όσο και σε διαφορετικά επίπεδα χρήσης, είναι αυτονόητο ότι η πλήρης εικόνα ενός γλωσσικού φαινομένου της ΜΕ μπορεί να προσεγγιστεί μόνο μέσα από τη συνδυαστική μελέτη και των δύο κειμενικών ειδών.

4. Συμπεράσματα

Δύο είναι τα βασικά συμπεράσματα αυτής της μελέτης:

- α) Παρά τα κοινά τους χαρακτηριστικά, τα νοταριακά κείμενα της ΜΕ δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως ενιαίο σώμα δεδομένων, καθώς διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό ανάλογα με το επίπεδο μόρφωσης του νοτάριου, πέρα φυσικά από την γεωγραφική τους προέλευση. Δεν είναι τυχαίο ότι για τα Μεσαιωνικά Γαλλικά, που φαίνεται να έχουν παρόμοια ζητήματα με την ΜΕ όσον αφορά τις διαθέσιμες πηγές τους, έχει προταθεί να μελετώνται υπό το πρίσμα της κοινωνιογλωσσολογίας της ποικιλίας (variational sociolinguistics) (Fleischman, 2001). Επιτυχημένο παράδειγμα μίας τέτοιας προσέγγισης αποτελεί το 'Helsinki corpus of historical English' (βλ. λ.χ. Rissanen et al., 1997), καθώς και το 'Corpus of early English correspondence' (βλ. λ.χ. Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 1996). Αυτά τα σώματα δεδομένων της Αγγλικής παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες στους ερευνητές για να μπορούν να αξιολογήσουν τα γλωσσικά δεδομένα από κοινωνιογλωσσική σκοπιά, που μπορεί να φωτίσει τα ευρήματα μίας ποσοτικής διερεύνησης.
- β) Το είδος του φαινομένου υπό μελέτη καθορίζει και το κειμενικό είδος που είναι πιο κατάλληλο για την διερεύνηση του φαινομένου. Με άλλα λόγια, η ανάλυση των αλλαγών της

ΜΕ δεν πρέπει να λαμβάνει υπόψη μόνο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κειμένων που αποτελούν το σώμα δεδομένων, αλλά και τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης γλωσσικής αλλαγής που ερευνάται. Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούν να διαλευκάνουν ζητήματα συχνότητας χρήσης ενός γλωσσικού φαινομένου, που σχετίζονται άμεσα με τα διαφορετικά επίπεδα χρήσης και την κοινωνιογλωσσική ποικιλία, ενώ τα μη λογοτεχνικά, νοταριακά κείμενα είναι πιο αξιόπιστα στην καταγραφή της γεωγραφικής ποικιλίας. Φυσικά, απομένει αυτές οι προβλέψεις να επαληθευτούν από ανάλυση πολύ περισσότερων περιπτώσεων γλωσσικής αλλαγής κατά τη ΜΕ.

Πηγές

- Γιαλέας = Bakker, W. F. & A. F. van Gemert, (1978). “Οι διαθήκες του Κρητικού νοτάριου Αντωνίου Γιαλέα (1529-1532)”. *Κρητολογία* 6, 5-90.
- Γρηγορόπουλος = Κακλαμάνης, Σ. & Σ. Λαμπάκης, (2003). *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, νοτάριος Χάνδακα (1506-1532). Διαθήκες, Απογραφές – Εκτιμήσεις*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Ερωτόκριτος = Αλεξίου, Σ., (1986). *Βιτσέντζος Κορνάρος: Ερωτόκριτος*. Αθήνα: Ερμής.
- Μαράς = 1. Δρακάκης, Μ.Γ., (2004). *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, Τόμος Α’ [16/1 – 30/3 1549]*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
 2. Μαρμαρέλη, Τ. & Μ.Γ. Δρακάκης, (2005). *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, Τόμος Β’ [1/4 – 28/6 1549]*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
 3. Μαυρομάτης, Γ., (2006). *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148, Τόμος Β’ [2/3 – 31/8 1548]*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
 4. Μαρμαρέλη, Τ. & Μ.Γ. Δρακάκης, (2006). *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, Τόμος Γ’ [1/7 – 28/9 1549]*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Ολόκαλος = Μαυρομάτης, Γ., (1994). *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεράπετρας. Κατάστιχο (1496-1543)*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Βιβλιογραφία

- Finegan, E. & D. Biber, (1994). “Register and Social Dialect Variation: An Integrated Approach”. In: D. Biber & E. Finegan (eds.), *Sociolinguistic Perspectives on Register*. Oxford: Oxford University Press, 315-47.
- Fleischman, S., (2001). “Methodologies and ideologies in historical linguistics: On working with older languages”. In: S. C. Herring, P. van Reenen. & L. Schøsler (eds.), *Textual Parameters in Older Languages*. Amsterdam: Benjamins, 33-58.
- Holton, D., (2005). “The Cambridge Grammar of Medieval Greek project: aim, scope, research questions”. Ανακοίνωση στο *Neograeca Medii Aevi VI*, Γιάννενα, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2005.
- Λεντάρη, Τ. & Ι. Μανωλέσσου, (2003). «Η εκφορά του εμμέσου αντικειμένου στη Μεσαιωνική Ελληνική: εκδοτικά και γλωσσολογικά προβλήματα». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 23, 394-405.
- Μανωλέσσου, Ι., (2003). «Οι μη λογοτεχνικές πηγές ως μαρτυρίες για τη γλώσσα της Μεσαιωνικής περιόδου». *Λεξικογραφικό Δελτίο* 24, 61-88.
- Μαρκόπουλος, Θ., (2007). «Γραμματικοποίηση και γλωσσική ποικιλία: ο Μέλλοντας στα χρόνια της ‘Κρητικής Αναγέννησης’ (16^{ος}-17^{ος} αι.)». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 27 (Μνήμη Α.Φ. Χριστίδη), 251-63.
- Markopoulos, T., (2008). *The Future in Greek: from ancient to medieval*. Oxford: Oxford University Press.
- Montgomery, M., (1999). “Eighteenth-century Sierra Leone English: Another exported variety of African American English”. *English World-Wide* 20, 1-34.
- Nevalainen, T. & H. Raumolin-Brunberg, (eds.) (1996). *Sociolinguistics and Language History: Studies Based on the Corpus of Early English Correspondence*. Amsterdam: Rodopi.

- Pappas, P., (2004). *Variation and morphosyntactic change in Greek: from clitics to affixes*. New York: Palgrave.
- Rissanen, M., M. Kytö & K. Heikkonen, (eds.) (1997). *English in Transition: Corpus-Based Studies in Linguistic Variation and Genre Styles*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Taeldeman, J., (2005). "The influence of urban centres on the spatial diffusion of dialect phenomena". In: P. Auer, F. Hinskens & P. Kerswill (eds.), *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 263-84.